ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІ МӘТІНДЕРІНІҢ ҚАЗАҚТЫҢ БАТЫРЛЫҚ ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАРЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Оразбай Сәуле Тұрсынбекқызы

Президенті – Елбасы атындағы Ұлттық қорғаныс университетінің 3 курс докторанты

Қазақстан Республикасының Тұңғыш

Астана, Қазақстан

[DOI: 10.31618/ESU.2413-9335.2019.4.59.58-62](https://doi.org/10.31618/ESU.2413-9335.2019.4.59.58-62)

ТҮЙІН

Мақалада Орхон-Енисей ескерткіштері мәтіндерінің қазақтың батырлық эпостық жырларымен ұқсастықтары өзектелді. Олардың ұқсастықтары мысалдар келтіре отырып дәйектелді. Осы ескерткіштер қазақтың жазба мәдениеті, әскери тарихының бастау бұлағы және түркі тілдес халықтардың тарихи жәдігері ретінде қарастырылды.

ABSTRACT

The article texts of Orkhon-Yenisei monuments are closely connected with the Kazakh heroic epic poems. Their similarity is proved by examples. These monuments were considered the source of the Kazakh written culture, the history of military history and the historical heritage of the Turkic peoples.

АННОТАЦИЯ

В статье тексты орхон-енисейских памятников тесно связаны с казахскими героическими эпическими поэмами. Их сходство доказано на примерах. Эти памятники считались источником казахской письменной культуры, истории военной истории и исторического наследия тюркских народов.

Кілт сөздер: ескерткіш, эпос, батыр, эпитафия, түркі тілі, ұқсастық.

Ключевые слова: памятник, эпос, герой, эпитафия, тюркский язык, сходство.

Key words: monument, epic, hero, epitaph, Turkic language, similarity.

Құнды тарихи шежірелі дерек ретінде сақталып, аласапыран замандар өтсе де, өшпей осы күнге дейін бүкіл түркі әлемінің рухын көтеріп, ұлылығын танытып келе жатқан жазба ескерткіштер бар. Ғылымның табысты жетістіктері ретінде осы көне ескерткіштер шексіз мекендегі меңіреу тастарға бүгінде тіл бітіріп, іргелі ел болып канат жайған түркі халықтарының ұрпағына тарихи деректерінен мәлімет береді. Үш жүз жыл бойы ұзын найзалы, жарау атты түріктердің орналасқан жерлері Моңғолияның Орхон, Онгин, Селенга өзендерінің алқабы, Алтай, Тува және Хакасияның Тұрпан ойпаты, Дунхуань, Миран аймағы, Қазақстанның Ертіс, Талас, Сыр, Іле, Еділ өзендері, Ферғана одан әрі Солтүстік Кавказ және Шығыс Европаның біраз бөлігі еді. Осындай кең байтақ жерді еркін билеген көне түркілер өздерінің ел билеушілерін, әскери қолбасшыларын ардақтап, оларды мәңгі есте сақтау үшін ерліктерін тасқа қашап жазып ескерткіш орнатып, ұрпақтарына қалдырып отырған. Олардың тілдері, яғни көне түркі тілі бірнеше тайпалардан құралған болса да бірі-біріне түсінікті болған. Көне түркі жазуы Сібір, Монғолия, Шыңжаң, Қазақстан, Қырғыстан, Оңтүстік Ресей жеріне дейін таралған. Бұл жазудың ерекшелігі сөздегі дыбыстар таңбаланып жазылады. Жазылу үрдісі, таңбаларды қолдануы ұқсас. Оның таралған үлкен аймағы V-VIII ғасырлар аралығындағы тарихы кезең болып саналатын Ұлы Түрік қағандығы, одан бөлініп шыққан Батыс, Шығыс Түркі, Түргеш, Хазар қағандықтары мен Көк түркілер (Түрік қағандығы) мемлекеттерінің өмір сүрген дәуіріне сәйкес келеді. Осы тайпалар тәңірге сиынып Тәңірлік дінді, көшпелі және жартылай отырықшы өмір-салтын ұстанып, өз мемлекетін және өз тілін дамытып жас ұрпаққа тарихи-мәдени мұра ретінде Орхон-Енисей және Талас ескерткіштерін қалдырды. Осы жазба

ескерткіштері бүкіл түркі халықтарының асыл мұрасы, әлемдік мәдениеттің байлығы, елдік пен ерлікті жыр еткен шежірелі тарих, түркі халқының, оның ішінде қазақ халқының жазба мәдениетінің бастау бұлағы. Қазақ халқының жазу тарихы осы ескерткіштерден бастау алып, көненің көзі ретінде бізге жетіп, тіл мен тарихқа таптырмас үлес қосып, қайталанбас жәдігер ретінде қолданысын арттыруда.

Қазақ халқының ата-бабалары байырғы көк түріктердің тікелей ұрпақтары. Оған дәлел Түрік қағанатын құрған қыпшақтар, он оқ деп аталатын үйсін мен дулаттар, сегіз-оғыз деп аталатын наймандар, тоғыз-оғыз деп аталатын керейлер және қазақ халқының өзге де рулары. Көне түріктердің бұрынғы салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, тілін, мәдениетін сақтап қалған да қазақтар. Осы көне түркі жазба ескерткіштеріндегі түркі тайпаларының жеке мемлекет ретінде алғашқы қалыптасу кезеңдерін, тарихи жағдайларда халықтың тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін, дінін, тілін, арман-мұратын, жерін қорғаудағы ерліктерін жырлаған мәтіндерінде қазіргі қазақтың эпостық жырларымен ұқсастықтар бар. Ол туралы Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін әдеби мұра ретінде алғаш рет зерттеген, Күлтегін, Тоникук мәтіндерін алғаш рет қазақ тіліне аударған филолог М. Жолдасбеков «Мақтау-Мадақ» жыры деп атау берген, ал, осы тақырыпта қалам қозғаған М. Әуезов жырлардың сипатын айқындай түсіп мынадай тұжырым айтады: «Күлтегін, Тоныкөк немесе Суджа жазуларында қанша адам, қанша ерлік бейнеленген десеңізші?! Оларда әр алуан рулар, тайпалардың кескілескен шайқастарының, соғыс суреттерінің, батырлар ерлігінің, жорықтардың шежіресі бар» [1, 136 б.].

И. Стеблева «Поэзия тюрков VI-VIII веков» еңбегінде жазба ескерткіштерді поэзиялық шығарма

деп дәлелдейді. Ол тұңғыш рет көне түркі тіліндегі жырлардың поэтикасын, өлең құрылысын, ұйқасын, ырғақ пен шумағын, тармақ пен бунағын теориялық тұрғыдан зерттеп, ғылыми жүйеге келтірді.

Жазба ескерткіштерді деректік негізде зерттеген жаңа буынның тюркологтары, қазақ ғалымдары М. Жодасбеков пен Қ. Сартқожаұлының «Орхон ескерткіштерінің толық Атласы» еңбектерін атауға болады. Олар сызба суреттері, олардың археологиялық сипаттамасы, фотосы, орналасу жүйесі, түпнұсқа мәтіндері, транскрипциясы, аудармасы және түсініктемесі жүйесімен берілген. Онда он екі кешеннің жоспар-суреті, үш жүздей мүсін тастардың орны анықталып көрсетілген. Гуманитарлық-ғылымдардың бар салалары үшін және биік рухты түрік-қыпшақтардың өркениетін дүние жүзіне паш еткен құнды еңбек. Сондай-ақ, М. Жодасбеков В. Радлов, П. Мелиоранский, С. Маловтардың көне жазба ескерткіштердің аудармаларында түркі халқын біріктіру идеясын білдіретін лексемалардың жоқтығын айтады.

Сол дәуірдегі көне түркілердің батырларының, әскери қолбасшыларының ерлігін дәріптеген тарихи оқиғалардың желісінен туындаған көркем сөзбен бейнеленіп жазылған тарихи көркем туындылар Орхон, Енисей, Талас жазба ескерткіштері асыл мұраларымыз батырлар жырының бастау бұлағы және әскери дәстүрдің сабақтастығы деп айтуға болады. Батырлық жырларды жыршылар танды атырғанша жатқа айтқан. Ал, біздің қарастыратынымыз тасқа қашалып жазылған эпиграфиялық эпостық жырлар. Осы жырлардың қазіргі қазақ халқының батырлық эпостық жырлармен байланысы өзектеледі.

Көне түркі халықтарының жазба ескерткіштері бір-біріне ұқсас сарында дамиды. Мысалы, Күлтегін мәтіні ел билеушілердің қол астындағы халыққа үндеуі, түркі тайпаларының мемлекет ретінде қалыптасуының тарихи көріністері мен ата тегі жайындағы баяндаулары, әскери жорықтары, табғаш халқының түркі тайпаларының арасына іріткі салу мен жаулап алу әрекеттері, түркі тайпаларының өздерінің кейбір қағандарына көңілдерінің толмауы және Елтеріс ханның тұсындағы халықтың тұрмыс-тіршілігінің жақсаруы, Қапаған мен Білге қағандар туралы құнды деректері, ескерткіштерді тұрғызу себептері бірінен соң бірі өрбіп баяндалады. Ал, Тоникук мәтінінде Тоникуқтың жасаған жорықтары мен жасаған жақсылықтары мазмұндалады. Білге қаған, Тоникук, Күллі-чор, Онгин, Бұғыты, Күлтегін жазба ескерткіштері қазақтың эпостық жырларында айтылған ортақ идеялар – жаулардан өз елін, жерін қорғау, отанды сүю, тәуелсіздікке қол жеткізу. Өзінің елі, жері үшін ешнәрседен тайынбайтын батырлардың ерліктері және батырлық жырларда ақылды, мықты тұлпарлар мен олардың иелерінің арасындағы мызғымас достық, бір-біріне көмектесу көріністері көп. Көне түркі дәуірі жаугершілік заманын басынан кешірген, түн, күн ұйқы көрмей жерін, елін қорғаған сәттерде

күлдір-күлдір кісінетіп ат жалында өмірлерін өткізген. Сондықтан да жазба ескерткіштерде батырлардың астына мінген аттарына ерекше мән берілген. Осы сарын көне қазақтың эпостық жырларында да бар. Мысалы, Қобыландының Тайбурылы, Алпамыстың Байшұбары, Ер Төстіктің Шалқұйрығы, Қамбардың Қарақасқасы, Ер Тарғынның Тарланы. Ал, көне түркі жазба ескерткіштерінің бірі Күлтегін мәтінінде қырық екі жыл өмір сүрген өмірінде он алты жасынан бастап, қару-жарақ асынып, әскерін басқарып, бүкіл өмірін аттың жалында, жорықтарда өткізген кезеңдерінде Күлтегіннің сәйгүліктері Алып Шалшы, Азман аттары бірге соғысып, бірге жеңіске жеткен. Мысалы, Күлтегін жыры мәтінінде:

Eñ ilki tadyqyn čoryn boz [atyγ binip tegdi. Ol at anda] ölti. «Ең ілкі рет Тадықын-чордың боз атын мініп айқасты. Ол ат онда өлді. (КТ. I. 32) [2, 188 б.].

Ekinti yčbara jamtar boz atyγ binip tegdi. Ol at anda ölti. Üčünči jegin silig begin kedimlig toryγ at binip tegdi. Ol at anda ölti. Jaraqynda, jalmasynda жүz artyq oqun urty. [Jüziγe, bašyγa bir tegmedi....] Екінші рет Ышбара Ямтардың боз атын мініп айқасты. Ол ат онда өлді. Үшінші рет Иеген-сіліг /жиен-сіліг/ - бектің кежімді торы атын мініп айқасты. Ол ат онда өлді. Сауытына, қалқанына жүзден артық оқ тиді. Жүзіне, басына бірін де тигізбеді.[...]» (КТ. I. 33) [2, 188 б.].

Qaγanyn birle soγa jyšda sünüşdimiz. Kül-tegin bajyrquynyγ aq adyγruγ «Қағанымен Соңа-жыныста найзаластық. Күлтегін Байырқудың ақ айғырын» (КТ. I. 35) [2, 188 б.].

binip oplaju tegdi bir erig oqun urdy. Eki erig udyšru sančydy. Ol tegdükde bajyrquynyγ aq adyγruγ udluqyn syju urtu. Qyγrγz qaγanyn ölürtimiz. «(мініп опыра шапты. Бір ерін окка ұшырды. Екі ерін найзамен шаншыды. Ол айқаста Байырқудың ақ айғырының іші жарылды. Қырғыз қағанын өлтірдік.» (КТ. I. 36) [2, 188-189 б.].

Türges qaγan süsi bolčuda otča borča kelti. Sünüşdimiz. Kül-tigin bašy boz at binip tegdi. Bašy boz k[...] «Түргеш қағанның қолы Болчуда отша, боранша келді. Соғыстық. Күлтегін боз қасқа ат мініп шапты. Боз қасқа [...]» (КТ. I. 37) [2, 188-189 б.].

Kül-tigin azman aqyγ binip oplaju tegdi. Alty erig sančydy. Sü [ta]šysynda jitinč erig qyγlyčlady. Ekinti qušluγyqda ediz birle sünüşdimiz. Kül-tigin az jaγyγzγn binip oplaju tegip bir erig sančydy. «Күлтегін Азбан ағын мініп опыра шайқасты. Алты ерін шаншыды. Сол шабуылда жетінші ерін қылыштады. Екінші рет Құшлұғығда Едіздермен соғыстық. Күлтегін Аз қаракерін мініп, опыра шайқасып, бір ерін шаншыды» (КТ. II. 5) [2, 189 б.].

Күллі-чор жыры мәтінінде:

[...(8 sm-degi әpin өшкен)bili]ge Külüli-čor anda kisre qarluq[q]a jem[e] sünüş[dük]de idil aqyn binip oplaju tegip, sanča ydyγ at uplu ünti. Jana aγyγtγp «Білге Күллі-чор онда Қарлұқпен соғысқанда Іділ [тайпасының] ағын /ақ атын/ мініп, опыра шабуылдап, шаныша жайратып жүргенде, аты құлап түсті. Және соғысып» (КЧ. II. 19) [2, 343 б.].

Білге қаған мәтінінде:

[...] *jarqyşy kelmedi any aňytajyn tip süledim. Qooryu eki üç kisiligi tezib bardy. Qara bodun qayanym kelti tip ög[irip sebinti...atsyz qalmys]qa aat birtim. Kiçig atlyyyu uluyartdy [..]* керуені келмеді. Оны жазалайын деп аттандым. Қорушы екі-үш кісілер қашып кетті. Қара халық қағаным келді деп қолпаштап, қуанды. Атсыз қалғандарға ат бердім. Атағы кішілерді өсірдім» (БК. I. 41) [2, 260 б.].

Тұй-ұқұқ мәтінінде:

ötüntim. Sü joryydy. Atlas tedim. Aq termel keçe oýurqalatdy. At üze bintüre qaryy sökdim. Joq[q]aru at jete jadaýyn yuaç tutunu ayturtym. Ögreki er «өтіндім. Қол аттандырдым. Аттаныңдар! – дедім. Ақтермелді кеше желе жорыттым. Ат үстінде тұрып қарды сөктік /бұздық/. Жоғары ат жетелеп, жаяулап ағаштардың арасымен жүріп өттік. Алдағы ерлер» (Тұй. I. 25) [2, 317 б.].

«Қамбар батыр» жырында:

Қарақасқа атты Қамбар бек.

Ерлікті елден асырған [3, 45 б.].

«Ер Тарғын» жырында:

Томаға көзді Тарланды

Жауға қарай тебініп,

Толып жатқан әскерге

Келді Тарғын желігіп. [3, 29 б.].

«Алпамыс батыр» жырында:

Келді Алпамыс сәлемет,

Құстай ұшты Шұбар ат [4, 142 б.].

Орхон ескерткіштерінің қазақтың эпостық ескерткіштеріне ортақ ұқсастықтары өз елін, өз жерін сыртқы жаулардан қорғау, батырлардың шайқас үстіндегі жасаған ерліктері, жаудан жеңілуді білмейтін ер тұлғалы батырлар тұлғасы және олардың жас шағынан бастап өмірінің аяғына дейінгі ерліктері суреттеледі. Мысалы, «Ер Тарғын» жырында Ақжүніс Қожактың бес жасынан елу бес жасына дейін өмірін айып береді:

Отыз беске келгенде,

Қоңыраулы найза қолға алдың,

Қоңыр салқын төске алдың,

Жауды көрсең шүйілдің,

Жеңсіз берен киіндің,

Көксерке атты борбайлап,

Қамалды бұздың айқайлап [3, 13 б.].

Күллі-чор жыры мәтінінде:

[...35 см-дегі әріп өшкен][Qap]ayan qayan elinte aqyryp edgü beñi körti. Uluy Küüli-çor sekiz on jasap joq bol[mys]. «[...] Қапаған қаған елінде мені құрметтеп ұлықтады. Ұлы Күллі-чор сексен жасап жоқ болды» (КЧ. I. 3) [2, 342 б.].

[...(13 см-дегі әріп өшкен)][Kü]üli-çor jetti jaşyña jigren ölürti. Toquz jasyña azyýly toñuz ölürti. Qarluq jayyt[t]uqda tezde süñüsdükde «[...] Күллі-чор жеті жасында жиперіп өлтірді, тоғыз жасында азулы доңыз /қабан/ өлтірді. Қарлук жауық-қанда, Тезде соғысқанда [...]» (КЧ. II. 18) [2, 343 б.].

Білге қаған мәтінінде:

[Teñri]jarylqaduq üçün men otuz artuqy üç [jaşyта böлүк jayy... j]oq erti. «Тәңірі жарылқағаны үшін менің отыз үш жасымда әдейі [жауласқан] жау жоқ еді. Уақыт талабының күші» (БК. I. 34) [2, 260 б.].

[...]ti. Türuk bodun aac erti. Ol jylqy alyp igit(t)im. Otuz artuqy tört jaşyта oýuz tezib tabyaçqa kirti. Ökünip süledim. Suqyn[ym igrіp o]ýlyñ jutuzyn anda altym. Eki elteberig bod[un...] «...[...]. Түрік халқы аш еді. Оларға жылқы алып, тойдырдым. Отыз төрт жасымда оғыздар қашып табғачқа кірді. Өкініп аттандым. Ашуланып келіп ұлдарын, қатындарын олжалап алдым. Екі елтеберлік халық ..[...]» (БК. I. 38) [2, 260 б.].

[...]joly süledim. Otuz artuqy sekiz jaşyта qyysyn qytaj tapa süledim [...otuz artuq]y t[oquz ja]şyта jazyn tataby tapa süledim. ...] «[...] рет аттандым. Отыз сегіз жасымда қыста қытайға (кидан) қарсы аттандым. Отыз тоғыз жасымда жазда татабыға қарсы аттандым. [...]» (БК. II. 2) [2, 260-261 б.].

Күлтегін жыры мәтінінде:

Kül-tigin [altı otuz] jaşyта qyırqyz tapa süledimiz. «Күлтегіннің жиырма алты жасында біз қырғызға қарсы аттандық» (КТ. I. 34, 35) [2, 188 б.].

[...] birle qooşu-tutuq birle süñüşmiş. Erin qoor ölürmis. Ebin barymyn qalysyz quup kelürti. Kül-tigin jiti otuz jaşyта qarluq bodun erür barur erkili jayy boldy. Tamaý yduq başda süñüsdimiz. Kül-tigin ol süñüşde otuz jaşajur erti. Alp şalçy aqyn binip oplaju tegdi. Eki erig udyşuru sançdy. Qarluqy ölürtimiz, altymyz. Az bodun jayy boldy. Qara kölте süñüşdimiz. Kül-tigin bir qyrq jaşajur erti. Alp şalçy aqyn «[...] бірге Қоошу-тұтқпен соғыстық. Ерлерін көп өлтірдік. Ебін (жұртын), барын-мүлкін түгел олжалап алып келді. Күлтегіннің жиырма жеті жасында қарлук халқы әрі-сәрі, толқып жүріп [ақыры] жау болды. Тамағ Ыдуқ басында соғыстық. Күлтегін ол соғыста отыз жасар еді. Алып шалысты ағын мініп опыра шапты. Екі ерін найзаға шаншыды. Қарлұқтарды қырдық, алдық. Аз халқы жау болды. Қаракөлде соғыстық. Күлтегін отыз бір жаста еді. Алып шалысты ағын (КТ. II. 1, 2) [2, 189 б.].

Kül-tigin qooj jylqa jiti jigirmike uçdy. Toquzynç aj jiti otuzqa joý ertürtimiz. Baryqyn, bedizin bitig taş[yn] biçin jylqa jitinç aj jiti otuzqa uqur alqa[dym]yz. Kül-tigin özi qyrq artuqy jaşyñ boldy yt. Taş [baryq itgüçig] bunça bedizçig tujyun elteber kelü[r]ti. «Күлтегін қой жылы [тоғызыншы айдың] он жетісінде ұшты. Тоғызыншы айдың жиырма жетісі күні жерледік. Барқын, бедізін, бітіг тасын мешін жылы жетінші айдың жиырма жетісі күні аяқтадық. Күлтегін қырық жеті жасында өтті. Тас барық жасаушылар мен шеберлерді бастап Туйғын Елтебер келді» (КТ. III. 14) [2, 190 б.].

Соғыстарда батыр жеңіске жетіп, халқын қуанышқа кенелтіп отырады. Ешбір жаудан беті қайтпағандықтың үлгі етіп көрсетуді түркі эпос жырларындағы негізгі сарындардың бірі. Қаһармандық жырлар да батырлардың қалың жауға қарсы қаймықпай қарсы шабатыны «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын» секілді көптеген дастандарда биік көркемдікке бөленіп берілген. Мысалы, Күлтегінге арналған жазба ескерткіші мәтінінде:

Qamay biş otuz süledimis. Üç jigirmi süñüşdimiz. Illigig ilsiretdimiz, qayanuy qayansyratdymyz. Tizligig sökürtimiz. Başlyyy jükündürtimiz. Türges qayan

türükimiz [bodunymyz erti. Bilmedükün] üçün biziñe jañyluqyn üçün ölti. Bujruqy begleri jeme ölti. On-oq bodun emgek körti. Eñimiz apamyz tutmys jir sub idisiz bolmazun tijin az bodunyy itip jar [atyp...] «Барлығы жиырма бес рет жорық жасадық. Он үш рет соғыстық. Елдігін елсіреттік, қағандығын қағансыраттық. Тізеліні бүктірдік, бастыны жүгіндірдік. Түргеш қаған түрікіміз, халқымыз еді. Білместігі үшін, жаңылғаны үшін өлді. Бұйрықы (қолбасшысы) бектері де өлді. Он-оқ халқы азап көрді. Атамыз, бабамыз тұтқан Жер-су иесіз болмасын деп аз халық құрап» (КТ. I. 18, 19) [2, 187 б.].

Білге қаған жыры мәтінінде:

[...tab]yaçyy süsi bir tümen artuqy jeti buñ süg ilki kün ölürtim. Jaday süsin ekinti kün quup ölürtim. Bi[...]tirilip bard[y...] «[...] табғачтың он жеті мың әскерін алғашқы күні қырдық. Жаяу әскерін екінші күні қуып қырдық. [...] жиылып барды [...]» (БК. II. 1) [2, 260 б.].

«Ер Тарғын» жырында:

Қынабынан суырды
Қиялай тартып қылышты,
Жалғыз жаумен ұрысты. [3, 34-35 б.].

«Қамбар батыр» жырында:

Сол сөзді айтып ер Қамбар,
«Жекпе-жек» деп ұмтылды.
Жекеленген дұшпанға
Ақ тұйғындай құнтиды. [3, 81 б.].

Алпамыс батыр жырында:

Ақ қанжарын суырып,
Заманасын қуырып,
Атыменен қалмақты
Екі бөліп тастады. [4, 116 б.].

Көне түркі жазба ескерткіштері мен қазақтың эпостық жырларының келесі ұқсастықтары құдайға, тәңірге жалбарынып, содан рух күшін алып, әскери жорықтарға аттануы. Мысалы, Онгин ұстынында:

Türük bodun jitmezın tejin, juluq ermezün tijin üze teñri tir ermis «Түрік халқы өлмесін, жітпесін деп, жұлыс-керіс /бүліншілік/ болмасын деп жоғарыда Тәңірі жарылқады [...]» (Оа. I. 3) [2, 112 б.].

Тұй-ұқұқ жыры мәтінінде:

keçe keltimiz. Kelmisi alp tedi, tujmady. Teñri umaj jer sub basa berti erinç. Neke tezerbiz? «кеше келдік. Келушілер батыр болар – дедім. [Олар бізді] түсінбеді. Тәңірі, Умай, киелі Жер-су [ықыласын] берген екен. Неге қашамыз?» (Тұй. I. 38) [2, 318 б.].

Arquj qyrıyuy ulyartdym. Basynyıma jayıuqa kelürir ertim. Qağanymın süledimiz teñri jarylqazu! «Қырғи қарауылдарды ұлғайттым. Қол астыма (бағынуға) жаулардың [өзі] келетін еттім. Қағаныммен аттандық. Тәңірі жарылқасын!» (Тұй. I. 53) [2, 319 б.].

Білге қаған жыры мәтінінде:

Türük teñrisi, yduq jir suby ança etmiş erinç. Türük bodun joq bolmazun tijin, bodun bolçun tijin qañym ilteris qağanıy, ögüm ilbilige qatunyy teñri töpesinde tutup jügerü kötürti erinç. «Түрік Тәңірісі, киелі Жер-суы былай депті: «Түрік халқы жоқ болмасын деп, халық болсын» деп, әкем Елтеріс

қағанды анам Ел-білге қатынды Тәңірі төбесінде ұстап жоғары көтерді. (БК. I. 10) [2, 257 б.].

ögim qatunyy kötürügme teñri, il birig[me t]eñri türük bodun aty küsi joq bolmazun tijin özümün ol teñri qayan oluryt[dy erinç. «анам қатынды ұлықтаған Тәңірі, ел берген Тәңірі, Түрік халқының атақ-даңқы өшпесін деп Тәңірі мені қаған отырғызды» (БК. I. 21) [2, 258 б.].

Күлтегін жыры мәтінінде:

Üze kök teñri, asra jayyzjerqylyntuqdaekinarakisioylyqynmys. Kisi oylında üzeeñımapambumynqayan, istemiqañanolurmıys. Olurypan türükbodunynelin, törüsintutabirmis, itibirmis. «Жоғарыда көк Тәңірі, төменде кара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласы үстіне ата-бабам Бұмын-қаған, Істемі қаған [таққа] отырған. [Таққа] отырып түрік халқына, еліне, төріне (билік) тұтқа болған, қалыптастырған» (КТ. I. 1) [2, 186 б.].

Umaj teg ögüm qatyn quutıya inım Kül-tigin er at boldy. Altı Jigirmi jaşyña eñim qayan ilin törüsın ança qazyandy. Altı çub soýdaq tapa süledimiz, buzdyмыz. Tabıaç oñ-tutug biş t[ümen sü kelti. Süñüşdimiz] «Ұмай текті анам қатынның құтына (бағына) інім Күлтегін ер атанды. Он алты жасында Ағам қағанның елін, төрін анша меңгерді. Алты баулы соғдаққа қарсы жорық жасадық, бұздық. Табғач Оң-тұтұқ бес түмен қолмен келді. Соғыстық.» (КТ. I. 31) [2, 188 б.].

«Ер Тарғын» жырында:

Тұла бойын қараса,
Он жеті жерден жаралы.
Сонда да Тәңірім алмайды [3, 36 б.].

«Қамбар батыр» жырында:

Шекесінде Қамбардың
Бар екен алтын тұлымы.
Сұрап алған Құдайдан
Әлімбай ханның құлыны. [3, 47 б.].

«Алпамыс батыр» жырында:

Ерлік қылған жігіттің
Тәңірім берген бағы да,
Асықпасаң боларсың
Баяғыдай тағы да. [4, 157 б.].

Орхон, Енисей, Талас жазба ескерткіштерде және эпостық батырлар жырларында өздерінің әскери қолбасшыларын көк бөріге, ал, жауларын қойға теңеп, әсерілеп, көркемдеп, асқақтықпен мақтана жырлаған. Мысалы, Білге қаған жыры мәтінінде:

inmiş. Tirilip jetmiş er bolmys. Teñri küç birtük üçün qañym qayan süsi böri teg ermiş. Jañy qooj teg ermiş. Ilgerü, quuryıaru sülep itirmiş, qobratmys qamaıy jeti jüz er bolmys. Jeti jüz er bolup elsirfemiş, qağansyramys bodunyy küñedmiş, quıladmys bodu]nyu türük tö[rüsın uçıynmys]. «сонда барып қосылды. Жиналып жетпіс ер болды. Тәңірі күш берген Әкем-қағанның әскері бөрі сияқты еді. Жаулары қой сияқты еді. Ілгері кейін шапқылап [қол] жинады, [халықты] көтерді. Барлығы жеті жүз ер болды. Жеті жүз ер жиналып елсіреген, қағансыраған халықты, күнденген, құлданған халықты, түрік төрінен айрылған» (БК. I. 11) [2, 257 б.].

Күлтегін жыры мәтінде:

Joryjur tijin kü esidip balyqdaqu taıyqmys, taıydaqu inmis tirilip jetmis er bolmys. Teñri küüç birtük üñün qanym qayan süsi böri teg ermis. Jayysy qooj teg ermis. Ilgerü quıryıaru sülep tirmis qobratmys. Qamaıy. «жортуда жүр дегенді бәрі естіп, қаладағылар жиналды. Таудағылар сонда барып қосылды. Жиналып жетпіс ер болды. Тәңірі күш бергені үшін Әкем-қағанның әскері бөрі сияқты еді. Жаулары қой сияқты еді. Ілгері-кейін шапқылап [халықты] жинады, көтерді. Барлығы» (КТ. I. 12) [2, 187 б.].

«Қамбар батыр» жырында:

Арыстан туған Қамбар бек
Аш бөрідей жалақтап,
Аралады қонысты.
Ақылынан айрылып,
Қалмақтар жаман шошынды. [3, 81,82 б.].

«Ер Тарғын» жырында:

Келді қалмақ қамады,
Сарала туы салбырап,
Қабағы тастай түйіліп,
Аллалап Тарғын шабады.

Ай бетіне кіреді,
Күн бетінен шығады.

Қойға кірді бір бөрі,
Бөріктіре қырады.
Талай қалмақ құлады. [3, 34 б.].

«Алпамыс батыр» жырында:

Енді Алпамс бақырып,
Алатау ұран шақырып,
Қойға шапқан бөрідей
Талқандап қуып бөледі [4, 42, 43 б.].

Осы жыр жолдарында сарбаздар мен батырлардың ерлігі адамның патриоттық сезімін оятып, рухын көтереді. Көне түркі халқы әскери жорықтарда көбінесе жеңіске жетіп отырған. Жеңіске жетіп, жеңіліске ұшыраған елдің ханын әскери қолбасшылардың өзі сайлап отыруы да көрініс тапқан. Мысалы, Білге қаған, Күлтегін батыр өздері жеңген елдерге шад, бек тағайындап отырса, Алпамыс қалмаққа Кеуқуатты патша етіп сайлаған.

Эпикалық жырларда ыдырап кеткен, өлімші болған халықты қайта басын біріктіріп, қайта қалпына келтіріп, мемлекет ретінде қалыптастырып қайта орнататын батырлар мен әскери қолбасшылардың үлесінде болған. Олардың міндеттері сыртқы жаудан өзінің туған жерін қорғау, елінің әл-ауқатын жақсарту, елдің тыныштығын сақтап қалу.

Түй-ұқұқ жырындағы Тоникүк бейнесі «Манас» эпосындағы ақылды, білікті, жауынгер

Алмамбет бейнесіне ұқсайды. Яғни, қазақтың батырлық эпостық жырлары сонау көне түркі дәуірінен бастау алып, тарихтың шежірелі өзегі ретінде ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отырған.

Қорытындылай келе Орхон, Енисей, Талас жазба ескерткіштері мен қазақтың эпостық жырларын салыстыру нәтижесінде олардың дәстүрлі байланыстарының барлығын жоғарыда мысалдармен дәйектедік. Қазақ халқының тарихы, жазба мәдениетінің негізі осы көне түркі жазба ескерткіштерінде қаланғаны және біздің ата-бабамыз саналатын көне түркі халықтарының тарихи деректерінен мәлімет беретін эпикалық шығармалардың шағын фабулалық өрістерін қамтыған тарихи эпитафиялық, эпостық жырлардың ең алғашқы үлгілері ретінде қарастырылды.

Шартты белгілеулер мен қысқартулар

Орх Орхон жазбалары
О Онгин мәтіні
БҚ Білге қаған түрік жазуы
КТ Күлтегін түрік жазуы
Тон. Тоникүк мәтіні
КЧ Күллі-чор мәтіні

Әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Дәстүр мен жаңашылдық. А.: Жазушы, 1961. –509 б.
2. Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. А.: Күлтегін, 2005. –360 б.
3. Батырлар жыры, 2 том. А.: Жазушы, 2000. – 280 б.
4. Алпамыс батыр. А.: Жазушы, 1968. –196 б.
5. Гумилев Л.Н. «Көне түркілер». А.: Білім, 1994. –502 б.
6. Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. М. 1984, –124 с.
7. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. А.: Абзал-Ай, 2012. –120 б.
8. Сартқожаұлы Қ. «Орхон мұралары» 1 кітап. Тарихи-танымдық этнографиялық әдебиет. А., 2003. –392 б.
9. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. А.: Арыс, 2007. –304 б.
10. Сартқожаұлы Қ. Таста қалған тағылым. А.: «Қазақ тілі», 2017. –376.
11. Сартқожаұлы Қ. Тас кітаптың құпиясы. А., 2017. –383 б.
12. Султанов Т.И. Золотая орда. Государство Чингизидов в Евразийской степи. А.: Мектеп. 2001. –176 с. (Серия «Слово седьмое»).